

*Яна ехала шасцьма канямі,
Шасцьма канямі ўсё буланымі,
Карэтамі маляванымі,
Каточкамі ўсё кованымі.
Святы Юрый за павознічка,
Святая Мікола за лагоднічка,
А святы Ілля вядзець каня...*

Не толькі святыя памочнікі выступаюць у ролі звычайных сялян, а і сама Спажа дапамагае пры родах «пані Дар'і» і нават становіцца кумою, радзіць, як спавіваць дзіцятка, рыхтуючы яго да царквы: «Сабіраліся паны дзякі, // паны дзякі, чарнакніжнікі. // Як сталі яны чытаць-пісаць, // Чытаць-пісаць, думаць-гадаць, // Што дзіцяці за імя даці...» (№ 95).

У нас не выклікае сумнення, што валачобныя песні, і ў прыватнасці цыкл паэтычнага календара, уяўляюць феноменальную з'яву не толькі як адзінкавы і своеасаблівы факт у славянскім, еўрапейскім свеце, а і як багатая інфарматыўная крыніца, у якой дзіўна закансервалася гісторыя руйнавання язычніцкіх культаў і будаўніцтва хрысціянскіх святыняў, фарміравання царкоўнага і народнага кален-

дароў. Сляды язычніцкіх святыняў засталіся ў беларускіх легендах, каляндарна-абрадавай паэзіі (асабліва купальскіх і валачобных песнях).

ЛІТАРАТУРА

1. Энциклопедия истории Беларуси: в 6 т. Кн. 1 / редкол.: Г.П. Пашкоў (гал. ред.) і інш. – Мінск: БелЭн, 2001. – Т. 6.
2. Купальскія і пятроўскія песні / уклад А.С. Ліса, С.Т. Асташэвіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. (Далей будзе падавацца старонка ці № твора з названай крыніцы).
3. Рыбаков, Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1988.
4. Легенды і паданні / склад. М.Я. Грынблат, А.І. Гурскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983.
5. Валачобныя песні / уклад. Г.А. Барташэвіч, Л.М. Салавей. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. (Далей будзе падавацца старонка ці № твора з названай крыніцы).

SUMMARY

For the first time in folklore studies traces of pre-Christian sacred objects are under examination. By example of calendar songs and legends the process of the pagan cults destruction and the new belief establishment is shown.

УДК 392.1(476)

М.А. Бабчанок, выкладчык кафедры этналогіі і фалькларыстыкі БДПУ

ВЫЗНАЧАЛЬНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ АКАЗІЯНАЛЬНЫХ АБРАДАЎ

У традыцыйным грамадстве не існавала размежавання паміж разнастайнымі відамі абраднасці. Каляндарныя, сямейныя і аказіянальныя абрады не былі аддзелены ад паўсядзённага жыцця селяніна, яны і вызначалі яго жыццё. Аднак кожны тып мае свае адметныя асаблівасці, якія абумоўлівалі іх выкананне ў той ці іншы момант.

Беларуская аказіянальная абраднасць характарызуецца наступнымі спецыфічнымі прыкметамі:

1. Наяўнасць пэўнай крызіснай ці крытычнай сітуацыі.

Крызіс у жыцці чалавека прымушаў яго шукаць сродкі для змянення сітуацыі, для наладжвання звыклага ладу жыцця. Пры гэтым сітуацыя, якая выклікала правядзенне аказіянальных абрадаў, часцей не мела звычайнага практычнага вырашэння і таму патрабавала звяртання да незвычайных магічных сродкаў. Аказіянальныя абрады праводзіліся з нагоды папярэджання або спынення крызісу і яго вынікаў у прыродзе, у грамадстве, у сітуацыях, звязаных са здароўем чалавека або жывёлы.

2. Вера ў абавязковую дзейнасць правядзення абраду.

У выпадках, калі правядзенне абраду не давала тых вынікаў, якія чакаліся, гэта азначала пэўнае парушэнне спосабу выканання абраду або некампетэнтнасць каго-небудзь з удзельнікаў. Напрыклад, у Гродзенскай губерні абрад баранавання пры эпідэміях быў звязаны з павер'ем пра неабходнасць выканання кожнага моманту абраду менавіта блізнятмі, «калі што-небудзь, нават маленькая палачка, якая адносіцца да сахі, будзе завострана не блізняком, усю справу тады трэба лічыць загінуўшай» [1, с. 149]. Людзі верылі ў тое, што правядзенне абраду абавязкова павінна забяспечыць наладжванне неабходных жыццёвых рытмаў, змяненне сітуацыі ў становішчы бок.

3. Магічны характар аказіянальнага абрадавага дзеяння, наяўнасць магчымасці ўздзеяння на сітуацыю, якая патрабуе змянення.

Магія – уяўленне пра тое, што чалавек сваімі дзеяннямі, словамі можа ўздзейнічаць на навакольны свет і змяняць яго. Вялікае значэнне пры гэтым мае шанаванне культаў: культ сонца, культ продкаў і іншыя. У міфалогіі

існуе палажэнне пра тое, што свет у працэсе сваёй жыццядзейнасці прыходзіць у заняпад, і таму патрабуецца яго пастаяннае аднаўленне. Дзеля гэтага чалавек выкарыстоўваў рытуал, сімвалічныя дзеянні, якія суправаджалі любую яго дзейнасць. Па сваёй структуры рытуал з'яўляецца падобным да ўяўляемага моманту стварэння свету: знішчэнне старога і з'яўленне новага. Гэтыя асаблівасці ўвасабляюцца ў якаснай характарыстыцы абрадавых элементаў. Абрад з'яўляецца асаблівай цырымоніяй, спосабам актуалізацыі і аб'яднання рытуальных дзеянняў, сродкам увасаблення магічных уяўленняў чалавека. Правядзенне аказіянальных абрадаў звязана са звышнатуральным умяшаннем магічных сіл для вырашэння крытычнай сітуацыі ў жыцці чалавека. Яго немагчымасць вырашыць сітуацыю звычайнымі спосабамі, а таксама вера ў незвычайныя здольнасці некаторых людзей, жывёл, прыродных сіл і страх перад гэтым садзейнічалі стварэнню і выкарыстанню аказіянальных рытуалаў і тэкстаў.

4. Мэтанакіраванасць рытуальных дзеянняў – зберагальная, ачышчальная функцыя абрадаў.

Як адзначана вышэй, асноўнай мэтай правядзення аказіянальнага абраду было наладжванне звыклага ходу жыцця. Пры гэтым аказіянальная абраднасць выконвала і іншыя задачы: магічныя дзеянні і тэксты мелі таксама зберагальныя і ачышчальныя функцыі, выкарыстанне абрадавых атрыбутаў пры дапамозе нададзеных ім незвычайных якасцей былі накіраваны на абарону чалавека і яго жылля ад небяспечных прыродных з'яў і крызісных бытавых сітуацый. Напрыклад, «ахавальным сродкам супраць перуноў лічылі бярозавыя галінкі з палявых алтароў, пастаўленых на свята Богага Цела...» [2, с. 72], а таксама «сярод розных засцерагальных сродкаў у час навальніцы чарнабыльнік трэба лічыць адным з надзейных. Таму ў кожным доме чарнабыльнік трымаюць на печы цэлы год, каб падпальваць яго ў хаце ў навальніцу» [3, с. 213–214].

Зберагальная функцыя аказіянальнай абраднасці выяўляецца ў тым, што абрады былі накіраваныя на абарону чалавека, яго жылля і гаспадаркі ад крызісу, які парушыў рытм жыцця чалавека. Гэта вызначалася ў спецыяльных абрадавых дзеяннях і тэкстах, якія былі прызваныя «выправіць» сітуацыю. Акрамя таго, узнікненне крызісу ва ўяўленнях людзей было звязана з пранікненнем у свет людзей нячыстай сілы, што магло быць вельмі небяспечным для чалавека. Таму існавала шмат забарон і спецыяльных дзеянняў,

накіраваных на забеспячэнне наладжвання трывалых межаў паміж светам «сваім» (светам людзей) і «чужым» («іншым»). Прыкладам могуць быць дзеянні, накіраваныя супраць навальніцы: «Як грыміць, няможна адкрываць рот, бо чорт можа туды схвацца, ...няможна садзіцца на камень або стаяць каля яго, бо гром мажэ забіць» [4, с. 8].

Вельмі шырока ў аказіянальных абрадах выкарыстоўваюцца рытуальныя рэчы, якія па сваіх магічных уласцівасцях накіраваныя на абарону ад разнастайных прыродных і бытавых крызісаў. Гэта чартапалох, купальскае зелле, косці ад асвячонага мяса, палка, якой забіты вуж і г. д. З прыходам хрысціянства гэтую ролю пачынаюць выконваць царкоўныя атрыбуты і сімвалы: абразы, крыж, асвечаная вярба, свечкі і г. д. Паколькі чалавек у большасці выпадкаў не мог прадказаць наступленне крызіснай сітуацыі, то падрыхтоўка да правядзення аказіянальных абрадаў вялася загадзя: збіраліся зёлкі, захоўваліся спецыяльныя рытуальныя рэчы. Такімі абрадавымі атрыбутамі былі, напрыклад, косці ад мяса, асвячонага на Вялікдзень, якія «збіраюцца з усёй стараннасцю: частку іх закопваюць у зямлю, на палях сваіх, з упэўненасцю, што яны засцерагуць засеяны хлеб ад граду, другую – захоўваюць у сябе, каб адводзіць буру» [5, с. 82].

Функцыя ачышчэння ў аказіянальнай абраднасці была звязана з тым, што ў прадстаўленнях чалавека пры правядзенні абрадавых дзеянняў рытуальная чысціня выканаўцаў, а таксама незвычайныя магічныя ўласцівасці атрыбутаў і тэкстаў садзейнічалі ачышчэнню жыццёвай прасторы чалавека. Дзеля ачышчэння (пазней – дзеля асвячэння) у аказіянальных абрадах шырока выкарыстоўвалася вада, напрыклад, у рытуалах аблівання вадой пры выкліканні дажджу. Асновай такіх абрадаў з'яўляецца «спалучэнне рэальных ачышчальных уласцівасцей вады і яе небяспечных якасцей са з'явамі ірацыянальнага характару» [6, с. 138]. Падобныя ўласцівасці надаваліся агню, які таксама лічыўся звышнатуральнай стыхіяй, здольнай знішчыць усялякае зло, абараніць ад нячыстай сілы. Магічныя абрады ачышчэння з выкарыстаннем агню выконваліся пры хваробах і эпідэміях, а таксама пры навальніцы. «У час набліжэння хмары кідаюць косці ў агонь, сцвярджаюць, што гэта разганяе навальніцу» [5, с. 82].

Акрамя вышэйадзначаных функцый правядзенне аказіянальнай абраднасці садзейнічала ўзнаўленню і захаванню традыцыйных норм і звычаяў, выкананне абрадавых дзеянняў групай людзей мела вялікі ўплыў на інтэграцыю і сцвярджэнне калектыву, на ўсве-

дамленне ўзаемазвязанасці і ўзаемадапамогі людзей і месца кожнага чалавека ў грамадстве.

5. Своеасаблівы характар працякання абрадавага часу, рухомасць, выкананне абрадаў па ступені неабходнасці.

Аказіянальныя абрады не мелі часовага (тэмпаральнага) замацавання. Яны не былі прымеркаванымі да пэўнай даты гадовага кола, паколькі выконваліся толькі пры ўзнікненні неабходнасці іх правядзення. Некаторыя аказіянальныя абрады не мелі і адназначнай прымеркаванасці да часу сутак, яны праводзіліся ў час узнікнення крызіснай сітуацыі. Аднак магічныя абрадавыя дзеянні, якія мелі на мэце «ўзаемадзеянне з нячыстай сілай», павінны былі праводзіцца ў вызначаны (крытычны) час – поўдзень ці поўнач, калі згодна з павер'ямі выходзіць на свет нячыстая сіла. З іншага боку, дзеянні чалавека ў аказіянальных абрадах былі накіраваныя на ўмацаванне межаў паміж «сваім светам» і «чужым», і таму вызначэнне пэўнага часу было звязана з прадстаўленнямі пра «паступовае паслабленне межаў, страчванне сілы, “зношванне”, што патрабуе іх рэгулярнай “падзарадкі” з дапамогай спецыяльных працэдур абнаўлення межаў» [1, с. 186].

З абмежаваннямі часу быў звязаны абрад выклікання дажджу (у іншых месцах – супраць хваробы), калі за адзін светавы дзень – ад світанку да заходу сонца – ткаўся «абыдзённы» ручнік (кашуля, фіранка). «Усе жанчыны вёскі збіралі льянае палатно, а ўдовы і падлеткі пралі і ткалі за дзень фіранку. Вечарам, да заходу сонца, яе вешалі на крыж» [7, с. 135]. Лічылася, што за гэты час выраб набіраўся магічнай абарончай сілай, якая перадавалася яму ад выканаўцаў абрадавага ткацтва. Такім чынам, час правядзення аказіянальных абрадаў дыктаваўся той сітуацыяй, якая выклікала неабходнасць іх правядзення.

6. Узаемасувязь кампанентаў абрадаў – абрадавых дзеянняў, вербальных тэкстаў, музычных і гукавых кампанентаў, матэрыяльных рэчаў і іншых.

Правядзенне любога абраду ў народнай культуры прадстаўляла сабой сінтэз сімвалічных дзеянняў, вербальных, харэаграфічных, музычных, драматычных і іншых элементаў. Паколькі аказіянальны абрад з'яўляецца даволі кансерватыўным, ён утрымлівае ў сабе архаічныя элементы, якія выкарыстоўваліся і захоўваліся ў сваім адзінстве. Трывалая ўзаемасувязь кампанентаў аказіянальных абрадаў звязана з тым, што кожны элемент, з аднаго боку, нясе сваю вызначаную задачу, а з другога – функцыі кампанентаў вельмі цесна

пераплецены, узаемапранікаюць і дапаўняюць адзін аднаго. З прыходам хрысціянства ўзаемасувязь абрадавых элементаў умацавалася за кошт пранікнення хрысціянскіх царкоўных сімвалаў, атрыбутаў і тэкстаў, якім уласцівы кананічнасць і кансерватызм.

7. Сінтэз язычніцкіх і хрысціянскіх элементаў.

З прыходам хрысціянства ў аказіянальных абрадах з'явіліся новыя элементы, такія, як:

- *удзел святароў у абрадах.* Часам адсутнасць духоўнай асобы пры правядзенні такіх абрадаў разглядалася, як парушэнне традыцыі. Найбольш распаўсюджаным было правядзенне абрадавых дзеянняў выклікання дажджу, калі галоўным выканаўцам быў святар: «Бралі лапаць і цягнулі яго ў поле, а ззаду ішлі бабы і галасілі. Паперадзе ж ішоў поп» [2, с. 72].
 - *выкарыстанне абразоў.* Амаль ва ўсіх відах аказіянальнай абраднасці абразы займалі вельмі важнае месца сярод іншых атрыбутаў. З іконамі праводзілі хрэсныя шэсці пад час засухі ці масавых хвароб, абразы выстаўлялі да акна пад час навальніцы і г. д.
 - *служэнне малебнаў.* У склад абрадавых дзеянняў уключалася правядзенне царкоўных рытуалаў, якія мелі прасіцельны характар. «Калісь... засухі былі – бацюшка хадзіў па полю, малебен правілі» [8, с. 123]
 - *арганізацыя хрэсных ходоў.* Гэты спосаб правядзення аказіянальнага абраду быў вядомым і раней, аднак хрысціянства ўносіць новыя асаблівыя формы ў гэтыя дзеянні: удзел святара, наяўнасць ікон, крыжоў, хрысціянскіх песень.
 - *чытанне малітваў.* Пасля прыходу хрысціянства малітва становіцца адным з галоўных вербальных элементаў аказіянальнай і іншых відаў беларускай абраднасці.
 - *асвячэнне вадой.* У аказіянальных абрадах шырока выкарыстоўваецца рытуал асвячэння вадой разнастайных атрыбутаў, а таксама месца і ўдзельнікаў дзеянняў. Асаблівыя якасці пры гэтым набываюць прадметы, якія звязаны з асвячэннем, напрыклад, абрус, на якім на Вялікдзень асвячаюцца рытуальныя стравы [3, с. 214].
- Самымі трывалымі да змен язычніцкімі элементамі з'явіліся наступныя:
- выкарыстанне язычніцкіх сімвалаў і знакаў (напрыклад, магічнае кола, лічба «тры» і г. д.);
 - культ сонца, агню і вады (зварот да воднай і вогненнай стыхій, выкарыстанне кола як сімвала сонца і г. д.);
 - надзяленне асаблівымі магчымасцямі людзей пэўнага статусу (маладых цнатлівых

людзей, старых, удоў, цяжарных жанчын, блізнякоў і г. д.);

- забіванне некаторых жывёл, як прынясенне ахвяры (ахвярапрынашэнне воднай або вогненнай стыхіі) і іншыя.

Часцей абрад па сваёй сутнасці і зместу заставаўся язычніцкім, аднак здзяйсняўся ён з выкарыстаннем хрысціянскіх сімвалаў і тэкстаў, што садзейнічала прыстасаванню архаічных элементаў абраднасці да новых умоў. «Хрысціянства – гэта толькі контур, абрыс, што пазначыў народную культуру беларусаў XIX – пачатку XX стагоддзяў, у той час як яе рэальнае папайненне (светапогляд, абрадаваць, магія, сістэма сімвалаў) часта было прынцыпова адрозным ад норм і пастулатаў хрысціянства» [9, с. 15]. Пры гэтым уплыў хрысціянства аказаў вялікае значэнне на структуру абрадавых дзеянняў, пэўным чынам «надаваў легітымнасць усёй традыцыі» [9, с. 15], часам правядзенне абрадавых дзеянняў без удзелу духоўнай асобы было немагчымым, лічылася парушэннем традыцыйных нормаў. Аказіянальныя абрады з прыходам хрысціянства трансфарміраваліся ў хрэсныя хады вакол вёсак са спяваннем малітваў і духоўных вершаў, абнясеннем палёў і вёсак іконамі. Правядзенне такой працэсіі служыла гарантам станоўчага вырашэння сітуацыі.

Адсутнасць хрысціянскіх элементаў характэрна ў большай ступені для некаторых абрадаў выклікання дажджу. Наяўнаць рытуальных дзеянняў забойства жывёл, асаблівыя патрабаванні сімвалічнага далучэння ўдзельнікаў да сакральнага свету гаворыць пра больш архаічную прыроду гэтых абрадаў або іх элементаў.

8. Шматварыянтнасць правядзення абрадавых дзеянняў у разнастайных рэгіёнах краіны. Гэта асаблівасць звязана з некалькімі момантамі: рознымі спосабамі вядзення гаспадаркі, прыроднымі ўмовамі (наяўнасцю вадаёмаў, лясоў і г. д.), узаемадзеяннямі зыхарамі суседніх краін і іншымі.

Такім чынам, правядзенне аказіянальных абрадаў было па сутнасці адзіным магчымым спосабам пераадольвання крызіснай сітуацыі. Яны былі накіраваны на рэгуляцыю жыццёвага рытму чалавечага калектыву і кожнага чалавека асабіста ў выпадках узнікнення такой неабходнасці.

Вышэйназваныя асаблівасці вызначаюць спецыфіку аказіянальнай абраднасці і дазва-

ляюць выдзеліць гэты від звычайу як асобную, самастойную групу абрадаў. Пры гэтым важнае значэнне мае ўзаемазвязь аказіянальных з іншымі відамі беларускіх абрадаў і звычайу, што выяўляецца ў знаходжанні элементаў, якія мелі сітуацыйны характар, у каляндарнай і сямейнай абраднасці, і наадварот. Гэта звязана з выкарыстаннем адных рытуальных прадметаў (напрыклад, ручніка), але з рознай семантыкай, выкананнем аднаго рытуалу ў складзе іншага (сімвалічны «пахавальны абрад» ахвяры), падобнымі функцыямі галоўных удзельнікаў і г. д.

ЛІТАРАТУРА

1. Байбурын, А.К. Ритуал в традиционной культуре / А.К. Байбурын; / Рос. АН, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). – СПб., 1993.
2. Зямля стаіць пасярод свету... Беларускія народныя прыкметы і павер'і / Уклад., прадм., пераклад, бібл. У. Васілевіча. – Мінск, 1996. – Кніга 1.
3. Никифоровский, Н.Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи / Н.Я. Никифоровский. – Витебск, 1897.
4. Сержпутоўскі, А.К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А.К. Сержпутоўскі. – Мінск, 1930.
5. Фалютыньскі, К. Народные праздники, увеселения, поверья и суеверные обряды жителей Белоруссии / К. Фалютыньский // Вестник Европы, 1828, март и апрель. – С. 75–92.
6. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы / под общ. ред. С.А. Токарева. – М., 1983.
7. Минько, Л.И. Суеверия и приметы / Л.И. Минько. – Минск, 1975.
8. Толстые, Н.И. и С.М. Заметки по славянскому язычеству: Вызывание дождя в Полесье / Н.И. и С.М. Толстые // Славянский и балканский фольклор: Генезис. Архаика. Традиции. – М., 1978.
9. Лобач, У.А. Беларуская традыцыйная культура і хрысціянская царква ў 19 – пачатку 20 ст. / У.А. Лобач // Народныя традыцыі і нацыянальная культура: Матэрыялы Рэсп. навук.-практ. канф., Мінск, 6–7 снеж. 2001 г.: у 2 кн. / пад рэд. В.С. Цітова. – Мінск, 2003.

SUMMARY

The specific character of Belarusian occasional ritual is considered, the determinative peculiarities which cause these or those occasional rites such as the presence of some crisis situation, the belief in the effectiveness of the ritual, the magic character, the purposefulness, the peculiarities of running of the ritual time, the interrelation of the ritual components, the synthesis of pagan and Christian elements, the variation of carrying out ritual actions in different regions of Belarus are analysed.